

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 320-336.

Geliş/Received: 01.06.2022

Kabul/Accepted: 16.08.2022

DOI: 10.46955/ankuayd.1124678

(Araştırma Makalesi/Research Article)

RIZA PEHLEVİ DÖNEMİNDE İRAN'DA MODERNLEŞME HAREKETİ VE BU HAREKETTE TÜRK DEVRİMİNİN İZLERİ*

THE MODERNIZATION MOVEMENT OF IRAN IN THE PERIOD OF SHAH RIZA AND THE IMPACTS OF TURKISH REVOLUTION ON THE MOVEMENT

ELİF TÜRKİSLAMOĞLU**

ÖZ

Türkiye ve İran'ın 20. yüzyılın ilk yarısındaki modernleşme ve ulus devlet kurma çabaları birbirine yakın bir görünüm arz etmektedir. Şah Rıza Pehlevi'nin yönetimindeki İran, Atatürk yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti'ni bu çabada önemli bir model olarak benimsemiş ve takip etmeye çalışmıştır. Ancak İran'dan farklı olarak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin arkasında bir yüzyıldan fazla süredir devam eden bir modernleşme birikimi söz konusudur. İki ülke arasındaki bu fark sadece modernleşme hareketinin hızını ve kalıcılığını değil, ulus devletin inşası süreçlerini ve sonuçlarını da etkilemiştir. Bu makalede 20. yüzyılın başlarında İran'ı modern bir ulus devlet yapma çabasındaki Rıza Pehlevi yönetiminde söz konusu çaba kapsamında atılan adımlar ile bunlar üzerinde Türkiye'de Atatürk'ün liderliğindeki devrimlerin izlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle ilk İran ve Türkiye'nin modernleşme geçmişleri ele alınmıştır. Ardından İran'da 1920-40 yılları arasında gerçekleştirilmeye çalışılan ulus-devlet kurma süreci ile bu süreçte Türkiye'deki ulus devlet kurma süreci arasındaki benzerlikler yahut farklılıklar üzerinde durulmuştur. Son olarak Atatürk'ü örnek alan Rıza Şah'ın başardıklarının yahut başaramadıklarının bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Turkey's and Iran's endeavours for modernization and building a nation state display a similar outlook to each other. Iran, during the rule of Shah Rıza Pehlevi, adopted Republic of Turkey, under the rule of Atatürk, as a significant model in this endeavour and tried to follow it. However, in this period Turkey, different from Iran, had an accumulataion of modernization past, more than one hundred years. This difference between the two countries not only affected the speed and sustainability of the modernization movement, but also affected the processes and results of building nation state. The study aims o put forward the steps taken by Rıza Pehlevi to make Iran a modern nation state in the early years of the 20th century, and the prints of the revolutions realized in Turkey the leadership of Atatürk on those steps. Within this context, Iran's and Turkey's modernization pasts are examined at first. Then it's tried to analyze the process of building a nation state in Iran from 1920 to 1940 and the similiraties and differences Turkish one. And lastly it aims to evaluate what Shah Rıza, who took Atatürk as a role model, could and couldn't do in his country.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Devrim, İran, Rıza Pehlevi, Türkiye.

Keywords: Atatürk, Iran, Revolution, Rıza Pehlevi, Turkey.

* Bu makale 20-21 Kasım 2021 tarihlerinde düzenlenen 1. Uluslararası Artuklu İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, eliftio@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-0100-1884.

Extended Abstract

Turkey and Iran are two countries that witnessed significant political and social transformation in the early years of the 20th century. While endeavouring for modernization, they both went through wars, occupations and change of administrations and regimes in those years.

The Ottoman Empire collapsed after the First World War and instead of it, the Republic of Turkey was established. Iran continued the regime of shah with the Pehlevi Dynasty. The revolutions in Atatürk's leadership have a more rooted and definite direction in Turkey's modernization efforts that had lasted since the beginning of the 19th century. On the other hand Iran, who started its modernization movement after half a century from Turkish one, took a position of following Turkey in a sense in 1920s. We can see similar steps in both countries such as receiving Western codes in legal issues, changing the way of dressing, Westernization in education and culture and as efforts to improve nation consciousness. As a matter of this fact, it is possible to see that two countries are compared to each other very often in the studies focusing on Turkey's and Iran's history in 1920s and 1930s.

Eventhough there are many similarities between Turkey's and Iran's modernization movement in early 1920s, political, social and economic dynamics coming from their past caused different results in these movements. Atatürk revolutions moved Turkey's two-century modernization efforts into a distinct level and penetrated into the society. When Rıza Pehlevi wanted to begin modernization movement in his country, Mustafa Kemal Atatürk succeeded to form a republic depending on people's sovereignty after a six-century sultanate. In Iran when the disputes raised about establishing a republic, reactions of religious clerics obstructed it and Pehlevi maintained shah regime. So what happened in the early 1920s in Iran was only a change of dynasty. This split displays the differences in the history of the two countries: How much religion is important as a social power in Iran; and the secular characteristic of Turkey's modernization that had begun in Mahmut II era and gained a momentum in Republican era. Moreover, we can say that the positions of state and religion against to each other have been different in Iran and Turkey, a reality, as considered, resulting from the difference between Shia and Sunnism. Religion has been an institution under the state's authority in Turkey since the Ottoman Empire. Eventhough the control of religion was weakened with the decline of the Empire, it had never become a power separated from the state authority and directing it. On the other side, in Iran, the religion, especially the religious clerics, called ulema, had turned into an authority directing the society and imposing pressure on the state. Therefore Rıza Pehlevi, despite his attitude against religion in the favour of secularisation, couldn't succeed to hold a control mechanism on clerics and medreses, religious schools; and moreover he had to give serious consents to them. This difference coming from their history is one of the dimension helping to understand why modernization movements resulted differently in Turkey and Iran.

Another dimension of the split in their paths to modernization is their regimes in 1920s and 1930s. It could be said that both Atatürk and Rıza Pehlevi formed an "absolute" authority in their rule. But this "absolute" way of their rule is open to a dispute. Because the Republic of Turkey took a path allowing opposition and resulting a multi-party democratic system. Eventhough Atatürk took initiative to endorse establishing of an opposition party, Liberal Republican Party, in 1930. This experience had lasted just four months, but it shows Atatürk's intent to form a real democracy. And in 1946 the regime could easily turned into a multi-party system as a final phrase of Turkish democracy. When it comes to Iran, although Pehlevi adopted a harsh manner to form his authority, it is hard to say that he had an "absolute" authority against tribal uprisings, ulema and bazaar. So we can talk about that there was a dequete kind of balance of powers in Iran in those years. Their struggle affected penetration of Iran's modernization movement into the society.

In conclusion, while Iran and Turkey took similar steps in the way of modernization, different from Atatürk's revolutions, Pehlevi's reforms were not enough for a rooted social transformation. However in his son's rule, Muhammed Rıza Pehlevi, Iran maintained its attitude in the direction of modernity, he could do this by lasting his authoritarian administration and with the interferences of the West. So the Pehlevi rule could live until the Islamic Revolution in Iran in 1979.

Giriş

Türkiye ve İran 20. yüzyıla modernleşme çabasındaki iki ülke olarak girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabası 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve İran'a göre daha kapsamlı ve sistemli bir görünüm arz etmiştir. İran'daki modernleşme hareketleri ise daha çok Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde olanları izlemek şeklinde belirmiştir.

19. yüzyılda Batı kapitalizminin Doğu'ya doğru yayılması önce Osmanlı İmparatorluğu'nu, sonra da İran'ı etkilemeye başlamıştır. Bu yayılma Osmanlı'yı varlığını devam ettirebilmek için Batı gibi olma yoluna ittiği gibi, İran'ı da benzer bir süre sevk etmiştir. Osmanlı'dan farklı olarak İran'da bu süreç daha dağınık ve kararsız bir seyir izlemiştir. Yüzyılın ikinci yarısında tahta geçen Nasıreddin Şah, devletin aşiretler karşısında zayıflığını gidermek için öncelikle orduyu güçlendirme çabalarına girişmiştir. Ancak bu Osmanlı'da olduğu gibi, devletin diğer alanlarına da sirayet eden geniş çaplı bir reform hareketi değildi. Zira Nasıreddin Şah'ın yönetimindeki devletin böyle reformları yürütecek denli bir gücü ve malî imkânları söz konusu değildi. Aşiretler ve ulema karşısında daha zayıf bir merkezi devlet söz konusu idi. Öte yandan İran'da Batılı devletlerle, özellikle İngiltere ile yapılan kapitülasyon anlaşmaları ülkeyi Batı kapitalizminin etkisine sokmuştur. Ayrıca bu dönemde İran, Rusya ile İngiltere arasında bir nüfuz savaşının alanı haline gelmiştir. Dolayısıyla bir anlamda modernleşme çabaları Batılı devletlerin müdahalelerine karşı devleti güçlendirme isteğiyle başlamıştır. Fakat Kaçar hanedanının Batılı müdahalelere karşı ülkeyi yeterince koruyamaması, kötüleşen mali durum İran'da çarşığı ve ulemayı Meşrutiyet'in ilanı için gösterilere sevk etmiştir. Böylece ilk ciddi toplumsal ve siyasi dönüşüm 1906 yılında anayasanın kabulü ve meşruti yönetime geçişle başlamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı, savaş sonrasında da devam eden İngiliz müdahaleleri İran'ın siyasi bağımsızlığını sınırladığı gibi, toplumsal ve ekonomik koşullarını da giderek kötüleştirmiştir. Nasıreddin Şah tarafından kurulan Kazak Tugayı subaylarından Rıza Şah 1921 yılında Tahran'da kontrolü ele alarak devletin başına geçmiştir. Yarım yüzyıl önce Nasıreddin Şah'ın başlatıp başaramadığı merkezi devleti ve orduyu güçlendirme çabalarına bu defa Rıza Şah daha kararlı bir biçimde girişmiştir. Bu bakımdan Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de yaptığına benzer reformları ülkesinde gerçekleştirmeye çalışmıştır.¹

Türkiye'de Cumhuriyetin kurulmasından sonra başladığı gibi İran'da da Rıza Şah ulus devletin inşası sürecine önem vermiştir. İki ülke birbirinden farklı nedenlerle modernleşmeyi ve devlet inşası faaliyetlerini eş zamanlı olarak yürütmüşlerdir. Ancak bu hareketin iki ülkedeki sonuçları birbirinden farklı olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; 20. yüzyılda farklı koşullarda Türkiye ile benzer deneyimleri yaşayan ve Rıza Pehlevi döneminde yoğunlaşan İran'daki modernleşme çabalarında Atatürk Türkiye'sindeki devrimlerin izlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda ilk bölümde Türkiye'nin daha kısa, İran'ın daha geniş olmakla birlikte, modernleşme geçmişlerine değinilmiş, ikinci bölümde de İran'da 1920-40 arası dönemde Rıza Pehlevi iktidarıyla başlayan ulus-devlet kurma süreci ile bu süreçteki Türk devriminin etkileri üzerinde durulmuştur. Son olarak Atatürk'ü örnek alan Rıza Şah'ın başardıklarının yahut başaramadıklarının bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

1. Türkiye ve İran'da Modernleşme Süreci

Türkiye ve İran'da modernleşme süreci çoğunlukla Batılılaşma olarak adlandırılır ve özellikle Türkiye'de yaklaşık iki yüzyıllık bir çabayı konu edinir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında hem askeri hem de sosyo-ekonomik alanda sürekli gerilemesi devleti yönetenleri yenileşme çabalarına sevk etmiştir. Batılı ülkelerin 16. yüzyıldan itibaren Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri, ardından Aydınlanma ve Sanayi Devrimleri ile kaydettiği muazzam gelişme İmparatorluğun ancak Batı'nın askeri, siyasi, idari, hukuki yapısını, kurumlarını örnek alarak, başka bir ifadeyle "Batı gibi" olarak kurtulabileceği düşüncesini uyandırmıştır. İran ise, Batı'yla Osmanlı'ya göre daha zayıf bağlara sahip olmakla birlikte, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılılaşma tartışmalarına sahne olmaya başlamıştır. Osmanlı için Batı Avrupa iken İran için hem Avrupa hem de Osmanlı Batı'dır.

Modernleşme hareketini anlatmadan evvel birtakım kavramları açıklamakta fayda görülmektedir. Zira sıkça birbiri yerine konan modernizm, modernlik (modernité) ve modernleşme de birbirinden farklı kavramlardır. Modernite Batı'da Aydınlanma, Rönesans, Reform hareketleri sonrasında kurulan ulus-devlete giden süreçtir. Sosyolojik anlamda kentleşmenin başlaması, toplumsal sınıfların belirginleşmesi, kadının ekonomik üretim

¹ William L. Cleveland-Martin Bunton, A History of the Modern Middle East, Philedalphia: Westview Press, 2009, 111-116, 146, 187.

süreçlerine katılması modernitenin sonuçlarıdır.² Anthony Giddens'e göre moderniteyi özgün kılan "devamsızlık" özelliğidir. Tarihsel materyalizme dayanan bu düşünce modernite öncesi ile modernite arasında belirgin bir kırılma olduğunu ileri sürer. Çünkü moderniteyle birlikte toplumsal ve bireysel hayatın her aşaması derinden, sarsılmış ve değişmiştir.³ Alain Touraine de modernitenin sadece değişim veya birtakım olaylar silsilesi olmadığını; akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılması olduğunu kaydetmektedir. "Her şeyden önce kendisini bir kutsal vahiye ya da ulusal öze uygun olarak örgütlemek ve bu yönde eyleme geçmek isteyen bir toplumu modern olarak nitelemek olanaksızdır... Modernite toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını içerir. Bu bölümler ise siyaset, ekonomi, aile yaşamı, din ve özellikle sanattır."⁴ Bu tanımlamalardan modernite için kısaca din kuralları ve gelenekler etrafında kurulan bir toplumsal yapının köklü bir biçimde değiştiği, toprağa dayalı üretim ilişkilerinden sanayileşmeye ve kentleşmeye geçildiği, ulus-devletin ve bireyin ön plana çıktığı bir olgu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Batı'da geleneksel krallıkların yıkılıp ulus-devletlerin kurulmaya başlandığı Aydınlanma ve Sanayi Devrimi sonrası toplum düzeni bir anlamda modernitenin kendisidir.

Batı modernitesinin dışında kalan toplumlar açısından ise moderniteye doğru gitme çabaları modernleşme hareketleridir. Modernleşme hareketleri Batı ile (ki Batı da büyük ölçüde Avrupa'dır) özdeşleştiğinden Türkiye'de ve modernleşme çabası içindeki ülkelerin çoğunda daha Batılılaşma olarak adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesiyle ve eşzamanlı olarak Batılı devletlerin yükselmesiyle birlikte, Osmanlı idarecileri arada oluşmaya başlayan açığı Batılılaşma yoluyla kapatmaya çalışmışlardır. Ancak bu konuda kayda değer adımlar ancak 19. yüzyılda II. Mahmut devrinde atılabilmektedir. Bu amaçla öncelikle askeri alanda olmak üzere, Batı medeniyetinin yönetim biçiminden, hukuk ve toplumsal yaşam alanı düzenlemelerine kadar birçok özelliği örnek alınmaya başlanmıştır.⁵ Tanzimat Fermanı ile birlikte Batılılaşma çabaları daha sistemli bir hal almıştır. II. Mahmut döneminde başlanan değişim çabalarına kültür hayatında da edebiyattan düşünce akımlarına kadar pek çok yenilik eklenmiştir.⁶ İmparatorluğun bütün 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirmeye çalıştığı reformları onu yıkılıştan kurtaramamıştır; ancak idarede, eğitim sisteminde, hukukta ve siyasi hayatta parlamenter sistem deneyimleri Cumhuriyet için kayda değer bir kurumsal miras bırakmıştır.

İran'ın modernleşme çabaları Osmanlı'dan sonra başlamıştır. Avrupa etkileri İran'a, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha sonra yansımış ve etkisi daha sınırlı kalmıştır. Safevi Hanedanının 1772'de düşüşü ile 1794'te Kaçar Hanedanının yükselişine kadar olan süreçte İran'da adem-i merkezîyetçi unsurlar iyice kök salmış, Kaçar şahları da bunları kısıtlayacak kadar etkili olamamıştır. Safevi şahlar aynı zamanda Şiiilikteki⁷ "Kayıp İmam"ın temsilcileri olarak kabul edilmekte, böylece dünyevi otoritelerini de meşru kılabilmekteydiler. Fakat Safevi Hanedanlığı sonrasında güçlenen Şii ulema Kaçar Hanedanlığını sadece dünyevi bir güç olarak kabul etmiş, kendilerine içtihat verme yetkisine sahip din adamları hukuk ve dini uygulamalar konusunda yorum yapma

² Besim Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar: Modernleşmenin Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012, 43.

³ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012, 4.

⁴ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, 25.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013, 6.

⁶ Batılılaşma konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*; Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

⁷ İslamiyet, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, onun halefinin kim olacağı meselesinden doğan bir bunalım ile Sünnilik ve Şiiilik olarak ikiye bölünmüştür. Sünni görüşe göre Peygamber, kendisinden sonrası için bir halife bildirmemiştir ve bu nedenle ilk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakınlarından Hz. Ebubekir'in halifeliği uygun görülmüştür. Buna karşın Medine'de bir kısım çevrelerde Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra halifelik için daha uygun olduğu inancı ortaya çıkmıştır. Bu çevreler zamanla yayılmış, zamanla "Şiat Ali", "Ali taraftarları" yahut kısaca Şia olarak adlandırılmaya başlamıştır. Hz. Ali'nin torunları Hz. Hüseyin'in 680 yılında Emevi orduları tarafından Küfe yakınlarındaki Kerbela'da şehit edilmesinin ardından Şii çevrelerde Hz. Ali'nin diğer oğlu Hanefiyye, "gerçek İslam'ı geri getirip, yeryüzünde adalet kuracak ve ezilenleri zorbalıktan kurtaracak" olan "imam ve Mehdi" ilan edilmiştir. Şii tarihçisi Farhad Daftary, "Mehdi" fikrinin "Emeviler yönetiminde ikinci sınıf Müslüman muamelesi gören Arap olmayan Müslümanlara özellikle çekici geldiğini" ileri sürer. Şiiilik de iki ana koldan gelişmiştir: Keysaniyye ve İmamiyye. Keysaniyye, Hanefiyye destekçilerinin arasında gelişip zamanla radikall kollara ayrılırken, İmamiyye Hz. Hüseyin'in soyundan gelen imamları tanımışlar ve On İki İmamcılar ve İsmaililer adlı iki büyük kola ayrılmışlardır. Yeryüzünde her zaman bir imamın varlığını zorunluluğunu vurgulayan imamet öğretisine bağlı Şii gruplardan biri 10. yüzyılda Hz. Ali'den beri devam eden imamlar zincirinde on birinci İmam Hasan el-Askeri 874'te ölünce İmami taraftarları arasında bir veraset krizi ortaya çıkmış ve on ikinci imam belirlenememiştir. Bu kriz sonrası İmami Şiiiler pek çok kola ayrılmış ve bunlardan yalnızca on ikinci İmamcı Şiiiler varlığını sürdürmüşlerdir. Bunlara göre dünya asla imamsız olamayacağı ve on ikinci imam Hasan el-Askeri'nin ölümünden beri kayıp olduğu için onun "kayıp" olduğu ve "Mehdi" olarak geri döneceği inancı ortaya çıkmıştır. Bkz. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014. Şiiilik ile ilgili ayrıca Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987) başlıklı çalışmasına bakılabilir.

yetkisinin kendilerine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. 18. yüzyılda birkaç tane olan müçtehit sayısı 19. yüzyılda artmış ve müçtehitler arasında bir hiyerarşi doğmuştur. Böylece Safevi Hanedanlığı döneminde Şiilik ve devlet birbiriyle örtüşürken, Kaçarlar döneminde Şiilik devletten bağımsız bir kurum olarak yaşayamaya başladı. "Kayıp İmam"ın kararlarını uyguladığı iddiasında olan Şii ulema İran'da şahların politikalarına karşı en güçlü muhalif konumuna gelmiştir.⁸ Türkiye ile İran'ın modernleşme süreçlerindeki temel farkın sekülerleşme-dinselleşme ayrımı olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye'de hukuk, eğitim ve idare alanında Tanzimat Fermanı'ndan bu yana sekülerleşme eğilimi hız kazanırken, devlet bir toplumsal kurum olarak dini daha çok denetimi altına alma mücadelesine girerken İran'da aksi yönde bir gelişme söz konusu olmuş, din devletten ayrı bir güç odağı olarak toplum ve hatta devlet üzerinde denetim kurma iddiasında olmaya başlamıştır.

İran'ın modernleşme çabaları 19. yüzyıl için hareketi yürüten idarecilerin yetersizliği ve süreksizliğinden, ayrıca toplumsal muhalefetin yoğunluğundan dolayı hedefine ulaşamamıştır. Zaten bu yüzyılda başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Fransa ve Almanya gibi büyük güçlerin mücadelesine tanık olan İran toprakları, Kaçar Hanedanı döneminde dini liderlerin ve toprak sahibi aşiretlerin toplum üzerindeki nüfuzlarını giderek arttırmalarına tanık olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Nasreddin Şah döneminde ise Batılı güçlerin İran üzerindeki etkileri devam ederken ülkenin eğitilmiş kesiminin Batılılaşmaya olan ilgisi de artmıştır. Ancak Nasreddin Şah, bu Batılılaşma hamlelerini İngiltere ve Rusya'ya kara ve demiryollarının, ormanların ve madenlerin işletimi, Hazar Denizi'nde balıkçılık ve petrol rezervlerinin işletilmesi gibi büyük tavizler vererek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu da ülke içinde büyük ayaklanmalara yol açmış, 1896'da Nasreddin Şah'ın suikastına kadar varmıştır.⁹

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu siyasi ve toplumsal karışıklıklarla eş zamanlı olarak artan dini baskı ve dini önderlerin Şii toplumundaki özgün konumları İran'da modernleşmenin reddini öne süren tavırları yükselmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başından itibaren İran'daki modernleşme girişimleri daha çok siyasi talepler ve dini güçlerin denetiminden dolayı etkisiz kalmıştır. Ancak en ciddi girişimler yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Rıza Pehlevi'nin sekülerleştirici adımları ve aşiretlerin güçlerini kırma yolundaki çabalarıyla dini ve toplumsal güçlerin bir nebze olsun siyasi denetim altına alınmasıyla mümkün olabilmıştır.¹⁰ Bu siyasi denetim Rıza Pehlevi'nin iktidarıyla kurulabilmiştir. Aynı dönemde Türkiye'de de Cumhuriyet kurulmuş, Atatürk devrimleri ile modernleşme hareketi daha da hızlanmıştır.

Ülkelerin modernleşme süreçlerini yedi ayrı gruba ayıran ABD'li modernleşme kuramcılarında C. E. Black, Türkiye ve İran'ı beşinci gruba yerleştirmiştir. Japonya, Rusya, Afganistan, Etiyopya, Tayland ve Çin'in de yer aldığı bu gruptaki ülkeler dışarıdan müdahalelere maruz kalsalar da hiçbir zaman sömürge olmamaları ve uzun bürokratik deneyimleri ile bir devlet geleneği içinde ülke bütünlüğünü sağlamayı başardıklarını dile getirir. Modernleşme adımlarını atmamaları halinde sömürgeleşmekten kaçınamayacaklarının farkında olan bu ülkelerde modernleşme girişimleri daha çok devleti güçlendirme ve yabancı baskılara karşı güçlerini arttırmaya yönelik olduğundan sınırlı bir modernleşme gerçekleşmiş ve köylülük bu gelişmelerden pek etkilenmemiştir. Black buna bağlı olarak, dışarıdan gelen güçlü modernleştirici baskılar karşısında bu toplumların bütünlüklerini korumayı sağlayan geleneksel kültürlerinin birleştirici etkisinin kimlik bilincinin dönüşüm sürecini geciktirdiğini belirtir. Ayrıca bir diğer ortak özellik olarak modernleştirici önderlerin bu ülkelerin iç dinamiklerine bağlı olarak ortaya çıktığını ve iktidara gelişlerinin Batı'daki gibi geniş kitlelerin katıldığı ihtilal sonucu olmadığını vurgular.¹¹ Black'in söylediklerini başka türlü ifade etmek gerekirse; Türkiye ve İran'da ulus-devletin oluşumu Batılı ülkelerde olduğu gibi toplumun hemen bütün katmanlarının dâhil olduğu, uzun zamana yayılan evrimsel bir süreç değil, var olan meşrutî devletlerin yıkılma/yok olma tehlikeleri karşısında devleti idare edenlerin, aydın-bürokrat kesimlerin yürüttüğü devrimsel bir süreç sonunda olmuştur. Aynı şekilde iki ülkede modernleşme hareketi de sözü edilen sınıfın inisiyatifinde ve karizmatik liderlerin öncülüğünde olmuştur. Ancak Türkiye açısından İttihat ve Terakki Fırkasının II. Meşrutiyet'le birlikte iktidara gelişiyle Türkçülük akımının güç kazanması¹² ve Birinci Dünya Savaşı sonrası ulus-devlete giden sürecin oluşumunu kolaylaştıran tarihsel olayların etkisini buraya not düşmek gerekir. Bu etki de İran ile Türkiye'nin modernleşme süreçleri arasındaki bir diğer fark olarak görülebilir.

⁸ Cleveland-Martin Bunton, *A History of the Modern...* 110.

⁹ Donald N. Wilber, *Contemporary Iran*, London: Thames and Hudson, 1963, 60-63.

¹⁰ Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800 -1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011, 59; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982, 140-141.

¹¹ C. E. Black, *The Dynamics of Modernization*, New York: Harper & Row Pub., 1966, 119-123.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul: Kırmızıkeçi Kitabevi, 2015, 173-195.

Devlet eliyle ve devlet öncelikli modernleşme, Türk ve İran modernleşmelerinin ortak bir niteliğidir. Genel modernleşme teorilerinde değişimi talep eden ve yürütücü gücü olan sermaye burjuvazisinin tarihsel nedenlere bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da oluşmamasından dolayı modernleşme sürecinde devletin varlığı önemli hale gelmiştir. Her iki devletin kendi yönetici seçkinleri aracılığıyla veya devletin açtığı modern okullardan yetişen aydınların girişimleri ile başlayan modernleşme çabası bu anlamda benzeşmektedir. İki toplumun sosyo-kültürel altyapıları gereği Batılılaşma/modernleşme karşısındaki tepkilerinde de benzerlikler görülmektedir. Türkiye'de Batılı her uygulama "dinden çıkma" gibi görülürken İran'da ise "Batı hastalığı" olarak tepki görmüştür.¹³ Ancak burada Türkiye ile İran arasındaki bir başka farkı ortaya koymak gerekir. Birincisi Türkiye'de modernleşme çabaları daha uzun zamana yayılan ve özellikle Tanzimat sonrası kurulan Batı tarzı eğitim kurumları, İmparatorluğun Batı'ya yakın büyük şehirlerinde değişen kültürel hayatla birlikte görece toplumun daha geniş kesimlerini etkileyen bir nitelik hal almıştır. Diğer taraftan özellikle Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması gibi etkenlerle bu mücadeleyi verenlerin modernleşme hareketini yürütürken daha sınırlı bir tepkiyle karşılaşmalarını sağlamıştır. İran'da ise tepkisellik daha fazla olmuştur. Türkiye'den farklı olarak merkezi devletin karşısında ulema ve çarşı gibi iki geleneksel güç odağının modernleşme adımları karşısında oluşu, modernleşme geçmişinin Türkiye'de olduğu kadar uzun ve köklü olmayışı, güçlü aşiretlerin varlığı ile devletin ülkenin bütününde reformları uygulayacak güçte olmaması Pehlevi'nin yenileşme adımlarına karşı tepkileri besleyen etmenler olmuştur.

İran toplumsal yaşamında 19. yüzyıldan günümüze kadar camii ve çarşı (pazar/esnaf) önemli yer tutmaktadır. Bu iki alan iç siyasal muhalefetin, toplumsal haberleşmenin, kültürel alışverişin, ekonomik ilişkilerin ve entelektüel tartışmaların odağını teşkil etmektedir. Çarşı ve caminin yeni toplumsal gelişmelere verdiği tepki siyasal gelişmelerin yönünü ve biçimini belirlemektedir. Bu kapsamda, İran'da Batı dünyasının ülkeye yavaş yavaş nüfuz etmeye başladığı 19. yüzyılda Kaçar Hanedanının toplumla bağlarının zayıflamasıyla birlikte bir yandan çarşı ve dini sınıflar arasında Batılı devletlerin müdahalelerine ve hükümete karşı bir tepki duygusu gelişmeye başlamıştır. Bu ortak tepkiye özellikle modern eğitim kurumları aracılığıyla Batı dünyası ve onun fikirleriyle temas etmiş yeni beliren aydın sınıfı da dâhil olmuştur. Kaçar hanedanı ise buna karşılık ülkede Batı'nın nüfuzunu sınırlamak için devleti güçlendirici adımlar atarak durumu kurtarmaya çalışmıştır. Ancak "savunmacı modernleşme" denilen bu adımlar özellikle ekonomik yetersizlikler yüzünden başarılı olamamıştır.¹⁴ Bu sınıfların reformlara karşı muhalefeti iktidarın hareket alanını önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

İran siyasal muhalefet hareketlerinde görülen çarşının ulema ve aydınla ittifakının ilk ve en tipik örneği 1891-92 yılları arasında görülen Tütün İsyanıdır. Bu ittifaka 1909 yılında yerel aşiretlerin silahlı güçleri ve 1921 yılında modern düzenli ordu birlikleri de katılmıştır. 1890 Mart ayında Nasreddin Şah ve İngiliz vatandaşı Major G. F. Talbot arasında tüm tütün üretimi, satışı ve ihracatını içeren elli yıllık bir imtiyaz sözleşmesi yapılmıştır. Bu sözleşmeye karşı İran'ın birçok kentinde gösteriler yapılırca Şah geri adım atmış ve şirketin ülke içindeki tekeli kaldırılmıştır.¹⁵ İran toplumsal yapısındaki bu ittifak kendisini esas 1979'da Şahlık rejiminin yıkılmasında gösterecektir.

İran'da 1905-1911 arası dönem meşrutiyet rejimi hâkim olmuştur. Şahın yetkilerini kısıtlamak üzere kabul edilen meşrutî rejime geçişin arkasında da yukarıda belirtilen çarşı, din adamları ve aydın ittifakı bir kez daha sahneye çıkmıştır. Nasreddin Şah'ın 1896'da suikastla öldürülmesi sonucu yerine geçen oğlu Muzaferreddin Şah iktidarı toplumdaki tepkileri daha da büyütülmüştür.¹⁶ Ülkede yabancıların ekonomik hayatı yönlendirmesi geleneksel çarşı esnafını olumsuz etkilemiş, din adamları ve aydınlar da bu tepkiye destek vermiştir. 1905 yılında Tahran'da meydana gelen ve bu üç grubun katıldığı gösteriler sonucunda Şah, protestocuların isteklerini kabul etmiş ve siyasal otoritenin dağılımını düzenleyen iki yasayı imzalamıştır. Bunlardan ilki "Temel Yasa" denilen ve monarşinin yetkilerini sınırlayıp devletin borçlanması, imtiyaz, anlaşma ve bütçe üzerinde nihai yetkiyi seçilmiş Meclise devreden düzenlemedir. Ek Temel Yasayla da İran vatandaşlarının hakları, Mecliste bakanların atanmaları ve azledilmeleri konuları düzenlenmiştir. Fakat bu sekülerleştirici bir adım olmadığı gibi yasal düzenlemelerle birlikte On İki İmamiyyenin devletin resmi dini olduğu, bütün yeni yasaların şeriata uygunluğunu denetlemek üzere bir müçtehit komisyonu kurulması maddeleriyle ulemanın gücü pekiştirilmiştir. 1908 yılında

¹³ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 62-64.

¹⁴ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, 2008, 35, 38.

¹⁵ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 187, 196-197.

¹⁶ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasal Gelişmeleri", *Akademik Ortadoğu*, cilt 2, sayı 1, 2007, 54. (49-68)

Muhammed Ali Şah, artan ekonomik sıkıntılardan meşrutî yönetimi sorumlu tutarak bir karşı darbeyle Kazak Tugayını Meclisi kapatmaya göndermiş, şahlık otoritesini yeniden kurmuş, aynı zamanda on bir ay sürecek bir iç savaşı başlatmıştır. Muhammed Ali Şah bir yıl dayanabilmiş, 1909 yılında ikinci Meclis kurulmuştur ve 1911 yılına kadar faaliyet göstermiştir.¹⁷

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda da Meşrutîyet yeniden ilan edildiğinde İran'daki Meşrutî devrim Jön Türklerin söylemlerindeki dayanaklardan biri olmuştur. Ancak Osmanlı'daki anayasal hareket yüzyıla yakın bir süredir dönüşüm geçirmiş bürokratik seçkinler ile reform eğilimli bir subay kesimine dayanmaktaydı. Hâlbuki İran'daki reform çıkarları ve toplumsal tabanları birbirinden son derece farklı sınıfların işbirliğiyle gelmiş, çelişik fikirlerin toplanmasıyla oluşturulan "acemi" bir anayasal düzenleme şeklinde belirlemiştir.¹⁸ III. Selim döneminden beri Osmanlı sarayının ve Babîali kadrolarının idaresinde olan modernleşme hareketi daha çok devleti ve kurumlarını değiştirmeye yönelik bir amaç taşımaktaydı. Bu dönemde kurulan modern eğitim kurumları da (Askeri Tıbbiye, Harbiye, Galatasaray, Mülkiye gibi) devlete asker/sivil bürokrat yetiştirmek üzere teşkil edilmişlerdir. Ancak Jön Türklerin eğitimi yaygınlaştırma, kadınların üniversiteye gidebilmeleri ve çalışmalarına izin verilmesi, çok eşliliğin yasaklanması, Teşvik-i Sanayi gibi kanunlarla milli bir burjuvazi yaratma çabaları¹⁹ modernleşme hareketini toplumun daha geniş kesimlerine yayılmasına imkân vermiş, devlet idaresinde daha köklü bir fikir olarak yer edinmiş; aynı zamanda Atatürk devrimlerine bir zemin hazırlamıştır.

İran'da 1907 yılında Ulusal Meclisin kabul ettiği Temel Yasa ve Temel Yasa Eki 1979 yılında İslam Devrimi'ne kadar kâğıt üzerinde de olsa ülkenin anayasası olarak varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde İslam dinine, özellikle de Şiiliğe önemli ödünler verilmiştir. Şiilik İran'ın resmi dini olmuştur. Kabinede yalnızca Şii Müslümanlar yer alabilmiştir. İdareciler "heretik" kitapları, dine aykırı cemiyetleri ve "tehlikeli fikirleri" yasaklama yetkisine sahipti. Yargı yetkisi devlet ve dini mahkemeler arasında bölüşülmüştü. Meclis şeriata aykırı yasalar çıkarmayacaktır. Bunun için Meclis tarafından tek görevi yasaları denetlemek üzere kıdemli din adamlarından oluşan bir "Muhafızlar Konseyi" oluşturulmuştur. Bu Konsey Kıyamet Gününe ve Mehdi'nin yeryüzüne gelişine kadar görevine devam edecekti.²⁰ Yukarıda belirtildiği üzere, Türk ve İran modernleşmeleri arasında en temel fark sekülerleşme meselesinde olmuştur. Türkiye'de Batılılaşma hareketi başından beri bu yönde ilerlerken²¹ İran'da, şüphesiz Şiiliğin, daha doğrusu On İki İmamiyye'nin din adamlarına verdiği ruhani ve siyasi güç dinin devletin dışında bir toplumsal otoriteye sahip olması hususu devletin siyasi ve toplumsal gücüne bir sınırlama getirmiştir.

İran'da Muzafferruddin Şah'ın ardından yerine geçen oğlu Muhammed Ali, 1908 yılında Rusların desteğini alarak Meşrutîyeti kaldırmaya çalışmış ve Meclisi topa tutmuştur. 1909 yılında halk yeniden Şaha karşı ayaklanarak Meşrutîyetin bir kez daha yürürlüğe girmesini sağlamıştır.²² İkinci Meclis 1910 yılında toplandığı zaman aslında hükümet ülkeyi idare edecek araçlardan yoksundur. Çünkü İran merkezi devlet yapısından uzaktır ve hükümet sadece Tahran'a hükmedebilmektedir. Ayrıca merkezi hükümetin mali darlık içinde olması taşradaki aşiret reislerinin nüfuzunu daha da artırmasına yol açmıştır.²³ Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl sonrasında duraklama ve çözülme devirlerinde ulusal direniş hareketleri, taşrada ayanların güçlenmesi karşısında kaybettiği merkezi yapısını 19. yüzyıldaki modernleşme adımlarıyla yeniden kazanabilmiştir. Her ne kadar merkezi otorite sürekli aşınsa da İran'daki gibi başkentle sınırlı bir devlet otoritesi söz konusu olmamıştır. Hatta II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarı devirlerinde İstanbul'daki hükümetin aşırı

¹⁷ Cleveland, Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Philadelphia: Westview Press, 2009, 145-146.

¹⁸ Cleveland, Bunton, *A History*, 144.

¹⁹ Jöntürklerin ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti idaresi ile ilgili ayrıntılı bilgiler için Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

²⁰ Abrahamian, *A History*, 48.

²¹ Türkiye'de sekülerleşme, din ve devlet ayrılığı konusunu etraflı bir biçimde irdeleyen Niyazi Berkes Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde Osmanlı halife-padişahlığının bir kilise ya da din hükümdarlığı olmadığını; bu rejimde teokratik rejimin tersine olarak din işlerinin değil, devlet işlerinin önce geldiğini belirtir. Din adamları hukukçu, öğretmen ve propagandacı olarak devletin hizmetindedir. Ruhani bir nitelikleri yoktur. Dolayısıyla en üstün bir ruhani otorite makamı da söz konusu değildir. En üstün dini yetkililer devlet işlerindeki sorunlarda din hukukunun yargısının ne olacağını yorumlayan şeyhülislam ve yargı yetkilisi olan kazaskerler (kadıaskerler)dir; ki bunlar da birer devlet görevlisidir. Ulemanın devlet ve dünya işlerinde kendi başlarına yargı yürütmek istemesi devlet gücünün aşındığı dönemlerde olmuştur. Berkes, bir din devleti olarak İslam devleti ideolojisini yürütmenin Osmanlı tarihinde hiç görülmediğini, ulemanın bir siyasal akım karşısında bunun ilahi ve dinsel bir mesele olduğunu ileri sürmeleri karşısında devlet adamlarının hiç dinlemediklerini vurgular. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 26-27.

²² Kaan Dilek, "İran'da Meşrutîyet Hareketi", 66.

²³ Abrahamian, *A History*, 54.

otoriterleşmesi söz konusu olmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul hükümetine karşı Anadolu'da Milli Mücadele başladığında otoritenin bölünmesi söz konusu olmuştur ancak zaten İmparatorluğun da yıkım süreci başlamıştır. Esasen Birinci Dünya Savaşı iki ülke açısından da modernleşme tarihlerinde birer dönüm noktası olmuştur. Zira ikisinde de yeni devlet yapılarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

2. İran'da Rıza Pehlevi Han'ın Modernleşme Adımları Üzerinde Türk Devriminin Yansımaları

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yüzlerce yıldır bölgede hâkim güç olma mücadelesi veren Türkiye ve İran bağımsızlıklarını kaybetme noktasına gelmişlerdir. Yenilgiye uğramış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti işgal edilmiş, toprakları paylaşılmaya başlanmıştır. İran ise tarafsız olmasına rağmen çarpışan devletlerin savaş alanı haline gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda Türkiye'de Atatürk'ün, İran'da da Rıza Han'ın yükselmesine zemin hazırlamıştır.²⁴ Fakat Türkiye'de yepyeni bir devlet, Cumhuriyet kurulurken İran'da şahlık rejimi devam etmiş, sadece iktidar el değiştirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kuzeyden Rusya'nın, güneyden de İngiltere'nin işgaline uğrayan İran, savaş sonrasında Bolşevik Rusya'nın çekilmesiyle büyük ölçüde İngiltere'nin etkisi altına girmiştir. 1921 yılına kadar Tahran'daki hükümet İngiliz desteği ile ayakta durmuştur. Bu durumun halk kitleleri üzerindeki hoşnutsuzluğu üzerine Rıza Han komutasındaki Kazak Tugayları 21 Şubat 1921'de Tahran'a gelerek önde gelen politikacıları tutuklamış, Ahmet Şah'tan genç sivil reformculardan Seyyid Ziya Tabatabai'yi başbakan yapmasını istemiş ve kabul ettirmiştir. Daha sonra Rıza Han Seyyid Ziya'yı istifaya zorlayarak kendisi başbakan olmuş, 1925 yılında da Ahmet Şah'ı ülke dışına göndererek yerine geçmiştir.²⁵ Böylece İran'da 1979 İslam Devrimine kadar sürecek Pehlevi Hanedanı dönemi başlamıştır.

1920'lerin başında Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve ardından Kurtuluş Savaşı sonucunda Atatürk önderliğinde başlayan modernleşme hareketi, aydın ve siyasal seçkinlerin sürekli bir desteğini kazanırken iç ve dış güvenliği sağlayan güçlerin kontrolünde geleneksel unsurlara karşı başarılı bir tasfiye süreci gerçekleştirilmiştir. Bu durum hem modernleşme atılımlarının gerçekleştirileceği geniş bir toplumsal ve siyasal alan sağlarken hem de sürecin büyük ölçüde dışında kalan halk kesimlerinin eğitim yoluyla modernleşme sürecine katılmasına imkân sağlamıştır.²⁶ Burada mutlaka belirtilmesi gereken bir başka husus, Atatürk devrimlerinin Osmanlı dönemindeki yenileşme çabalarından daha radikal oluşu ve önceki devirde olduğu gibi eski ile yenin (medresenin yanında modern eğitim kurumları, şeriatın yanında seküler hukuk kuralları gibi) biraradalığının sonlandırılması, Türkiye'nin tercihini halk egemenliğine dayalı, laik, sonunda demokratik ve çoğulcu bir devlet ve toplum yapısına varacak bir düzenden yana koymuş olmasıdır. Atatürk'e böyle radikal bir devrim yapabileceği imkânı veren ise Türk milletini Orta Anadolu ve İstanbul ile sınırlı, pek çok egemenlik hakkı elinden alınmış Sevr Antlaşmasının uygulanmasını kabul etmek yerine milleti bağımsızlık mücadelesine götüren savaşa liderlik etmiş ve başarmış olmasının verdiği karizmatik otoriterliğin payı büyüktür. Ancak ondan da önemlisi, Niyazi Berkes'in Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabında belirttiği gibi, Türkiye'nin iki yüzyıllık modernleşme/Batılılaşma (Berkes bunu "çağdaşlaşma" olarak adlandırır) çabalarının Cumhuriyet'e giden yolu döşemiş olmasıdır.²⁷ Bir anlamda Cumhuriyet'in kuruluşu ve sonrasında modernleşme adımlarının daha kesin bir hal alması bu sürecin kaçınılmaz bir sonucudur. İran'ın modernleşmesinden en temel farklarından biri böyle köklü ve kati niteliğidir.

Türkiye'de yeni bir ulus-devlet, Cumhuriyet rejimi altında kurulurken İran'da Rıza Şah'ın elli üç yıl hüküm sürecek Pehlevi Hanedanlığı kuruluyordu. Ülkenin 1920'lerin başında yaşadığı işgal, iç karışıklıklar ve iktidar boşluğuna karşın İngiltere'nin petrol kaynakları üzerindeki çıkarlarını korumaya ve Bolşevik Rusya'yı bu bölgede sınırlamaya kararlı olması; dolayısıyla ülke bütünlüğü ve merkezi hükümetten yana tavır alması Pehlevi yönetimine önemli bir dayanak sağlamıştır.²⁸ Rıza Han, hükümeti kurarken amacının Türkiye'de olduğu gibi cumhuriyeti kurmak olduğunu açıklamış buna yönelik bir kampanyaya başlamıştır. 1924 yılı başlarında yoğunlaşan bu kampanyada önceleri Meclis'te çoğunlukta olan cumhuriyet yanlıları aralarında bölünmeler yaşanması ve Meclisin bu konuda isteksiz davranması, ayrıca Şii ulema karşı tavrı nedeniyle cumhuriyet karşıtı hava ağırlık kazanmıştır. Ulemanın söz konusu tepkisinde 3 Mart 1924'te Türkiye'de Hilafetin kaldırılması

²⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006, 432.

²⁵ Cleveland, Bunton, *A History*, 185-186.

²⁶ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 246-247.

²⁷ Berkes, *Türkiye'de*, 13.

²⁸ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran: Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, 232-233.

hususu etkili olmuştur. Zira cumhuriyete geçilmesinin “din karşıtlığı”nı besleyeceği iddiası öne sürülmüştür. Bunun üzerine Rıza Han, cumhuriyet fikrinden vazgeçip Pehlevi Hanedanlığını kurmuş ve reformlara ağırlık verileceğini söyleyerek kendini Şah ilan etmiştir.²⁹ Böylelikle Türkiye ile İran'ın modernleşme süreçleri arasındaki farklardan biri daha yönetim şekli alanında beliriyordu.

Türkiye’de emperyalist güçlere karşı ulusal kurtuluş mücadelesini yürüten Mustafa Kemal’den farklı olarak Rıza Şah’ın hem güven hem de karizmasının biçimlenmesi ayrı tarihi koşullar altında gerçekleşmiştir. Tarihi bir kaos yaşayan İran toplumunun nezdinde bu kaosa son veren, birlik ve bütünlüğü sağlayan lider olarak Rıza Şah farklı bir “kahraman” olmuş, İran aydın ve toplumunun otokratik lider arayışının sonucu “Şehinşahi İran” ve “Pehlevi” hanedanını kurarak meşruti bir şahlık rejimi tesis etmiştir.³⁰ Bu durum İran modernleşmesinin önemli bir aşamasında iktidar merciinde bulunan Rıza Şahın iktidarını sürdürebilmek için toplumsal güç odaklarının, din adamları, aşiretler, büyük toprak sahiplerinin ya desteğini almış ya da onlarla uzlaşmak için adımlar atmasını gerektirmiştir. Buna karşın Atatürk, Milli Mücadele için milletin hemen her kesimini seferber etmiş, yurdu işgalden kurtaran “kahraman”a dönüşmüştür. Diğer yandan gerek Atatürk gerekse Rıza Şah meslek olarak asker kökenli ve ordu içinde güven kazanmış olmalarının avantajını kullanarak ordu desteğini sürekli arkalarında hissetmişlerdir. Aynı zamanda iki lider de yaşadıkları tarihsel dönemeçte güçlü milliyetçi düşüncenin ve bu milliyetçiliği etkin kılan laikleşme ve Batılılaşmanın ideolojik etkisinde kalmışlardır. Siyasal kişilik, karizmanın güveni, ordu gücü, seküler, milliyetçi ve Batılılaşma yanlısı tutumlara bağlı olarak gerçekleşen modernleşme süreci devlet merkezli bir toplumsal dönüşü hedeflemiştir. Fakat burada İran’da uzun erimli toplumsal eğitim sürecinden çok, siyasal güce dayalı yasal düzenleme ve kurumlaşmanın belirleyiciliği, toplumsal örnek olarak lider ve çevresinin gündelik yaşamları ve görüntüye yönelik değişimler (gençlik, eğitimli kadın, memuriyet) öne çıkmıştır.³¹ Hâlbuki Türkiye’de Tevhid-i Tedrisat’tan harf devrimi ve sonrasında bir okuma-yazma seferberliğine, üniversite reformuna kadar eğitim alanında köklü değişiklikler; devletçilik ile 1930’lardan sonra planlı ekonomik kalkınma ve sanayileşme gibi toplumun yapısını daha derinlemesine değiştirmeyi amaçlayan adımlar atılmıştır. Zaten Türkiye’nin modernleşme geçmişinde kurumlar, eğitim ve devleti idare edenler açısından Tanzimat’a, hatta ondan önce II. Mahmut reformlarına uzanan, görece bir daha köklü bir dönüşüm söz konusu idi.

İki ülke arasında daha baştan yönetim şekilleri açısından başlayan ayrımın yanı sıra Türk devrim hareketinin siyasetle dini birbirinden ayırma çabası bazı İranlı aydınlar için cazip olmakla birlikte, özellikle tutucu orta sınıf ve din adamları bakımından kuşkuyla karşılanan bir gelişme olması da modernleşme geçmişlerinin ve bunların toplumda yer etmesinin birer yansımasıydı. Türkiye’deki Sünni Halifeliğin ortadan kaldırılmasına ilişkin olarak Şii din adamlarının desteğini sağlayabileceği yönündeki düşünce gerçeğe dönüşmemiştir. Söz konusu değişiklik İran’da devletin dinsizleştirilmesi olarak algılanmış ve cumhuriyet tartışmalarına karşı tepki doğurmuştur. Mustafa Kemal’den sonra Rıza Han cumhuriyet fikrini ortaya atınca 1924 yılı başlarında güçlü bir direnişle karşılaşmıştır. Bu tepkiler üzerine Rıza Han, Şiiliğin İran’daki merkezi olan Kum şehrine giderek cumhuriyet rejimine karşı olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır.³² Türkiye’de, İran’da olduğu gibi bir din adamı sınıfının olmaması din kurumunun devletten ayrı, ona muhalif bir siyasi güç olmasını engellemiştir. Başta halifeliğin kaldırılması olmak üzere diğer tüm laikleşme yönündeki adımlar ciddi bir dinsel ya da toplumsal tepki görmeden gerçekleştirilebilmiştir.

İran’ın Cumhuriyet rejimine geçeceği beklentisi böylece boşa çıkmıştır. Bunda yukarıda belirtilen tarihsel ve yapısal iki nedenin dışında toplumun saltanata bakışının da rolü vardır. Milli Mücadele yıllarında Osmanlı saltanatının Sevres’i imzalayıp işgali kabul eden durumuna düşmesine benzer bir duruma Kaçar Hanedanı’nın uğramamasının etkisi vardır. Haliyle saltanata karşı özel bir tepki söz konusu değildir. Diğer yandan, Türkiye’de Osmanlı döneminden devralınan yaygın bir örgütlenmeye ağı içinde merkez-taşra bağlılığını sağlayan iletişim araçları ve yol şebekesi ile donanımı İran’da son derece kısıtlıdır.³³ Dolayısıyla 1920’lerde bir Cumhuriyet rejiminin kurulacağı bir ortam İran açısından söz konusu değildir.

²⁹ Wilber, *Contemporary Iran*, 70-71; Gökhan Çetinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925”, Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, Cilt XVI,, Sayı: 48 (Kasım 2000), 787.

³⁰ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, s. 247’den M. Reza Ghods, “Iranian Nationalism and Reza Shah”, *Middle Eastern Studies*, Vol.:27, No:1 (January 1991), 93-94.

³¹ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 247.

³² Barış Cin, *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 80 ve Yann Richard, “Kemalizm ve İran”, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Ed. İskender Gökbalp, François Georgeon, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007, 94.

³³ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 286-287.

Cumhuriyet rejimine geçiş konusunda ısrarcı olmayan Pehlevi idaresi, yönetim şekline dokunmadan Atatürk devrimlerini izlemeye çalışmıştır. Rıza Han, aristokratik bir iktidar merkezi olan Ulusal Meclisi istediğini yaptırabildiği bir kuruma dönüştürerek siyasal sistem üzerinde mutlak bir denetim kurmuştur. Meşrutiyet döneminden kalma seçim yasasını olduğu gibi bırakan Şah, her seçimin sonucuna, 1926'dan 1940'a kadar olan Meclislerin oluşumuna kendisi karar vermiştir. Mebusların çok büyük bölümünü toprak sahipleri, yerel seçkinler, saraya bağlı iş adamları ve devlet memurları oluşturmaktaydı. Bunların iktidara bağlılıklarını güvence altına almak isteyen Rıza Han, dokunulmazlıklarını kaldırmış, monarşi yanlısı olanlar da dahil bütün siyasi partileri yasaklamış, bağımsız gazeteleri kapatmış ve bizzat rejim tarafından "muhbirler" olarak nitelendirilen kimseleri Meclise sokmuştur.³⁴ Türkiye'de 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı sonrasında ilan edilen Takrir-i Sükun Kanunu ile benzeri bir baskı yönetimi söz konusu olmuştur. Ancak Türkiye'de halk egemenliği fikri Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren yönetimin şiarı olmuştur. Diğer yandan demokrasi Cumhuriyet'le birlikte hemen gelmesi bile çok partili demokratik bir rejime geçme düşüncesini ve olanağını daima içinde barındırmıştır. Zira rejim sancısız bir biçimde 1946'da çok partili hayata geçebilmiştir. Üstelik daha 1930'larda, kısa süreli de olsa, yaşanan Serbest Fırka deneyimi Cumhuriyet'i kuranların başından beri halk egemenliği ile birlikte demokrasiyi de amaçladığını anlatır. Buna karşılık yukarıda belirtilen uygulamalar İran'da Şahlık rejiminin gerçekte halk egemenliği ve demokrasiye geçiş konusunda gerçekte pek de bir eğiliminin olmadığına dair bir fikir vermektedir.

İran'ın Rıza Han idaresindeki yirmi yıllık siyasi tarihine bakıldığında Cumhuriyet'in kurulması dışında başlangıçta Türkiye ile benzer bir seyir izlediği görülür. Rıza Pehlevi iktidarını üç döneme ayırmak mümkündür. 1921-25 arası dönemde merkezîyetçi bir devlet yaratmak amacıyla güç mücadelelerinin yaşandığı, aşiretlerin ve ayrılıkçı grupların çıkardığı isyanların bastırıldığı, aşiretlerin silahsızlandırıldığı, modern donanımlı bir ordunun kurulduğu, zorunlu askerliğin getirildiği, yargının laikleştirildiği ve merkezi devlet örgütünün kurulduğu yıllardır. 1926-30 arası süreç ise giderek kötüleşen sosyo-ekonomik koşulların iyileştirilmesi gayesiyle yapılan tarımın modernleştirilmesi, esnaf loncalarına ilişkin düzenlemeler, haşhaş ekimine getirilen kısıtlamalar, din adamlarının etki alanlarını kısıtlamak amacıyla medreselerin kapatılmasıdır. Fakat bu yıllar aynı zamanda özellikle taşra ayaklanmalarının baş gösterdiği dönemdir.³⁵ Aynı dönemde Türkiye'de de saltanatın kaldırılmasından Cumhuriyet'in kurulmasına, halifeliğin kaldırılıp medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılarak tüm eğitim-öğretim kurumlarının birleştirilmesine (Tevhid-i Tedrisat Kanunu), 1925 yılında Doğu'da baş gösteren Şeyh Sait İsyanı ve sonrasında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilan edilmesi, Medeni Kanunun kabulü, şapka devrimi ve 1928'de harf devrimine kadar süren köklü siyasi, hukuki ve toplumsal devrimlerinin yapıldığı yıllardır. İran'a benzer biçimde 1920'lerin sonunda Büyük Buhranın (1929) ortaya çıkmasıyla ekonomik durum ağırlaşmaya başlamıştır. İran ile Türkiye arasındaki benzerliklerin silinmeye başlaması bu tarihten sonradır.

Rıza Pehlevi'nin izlediği modernleşme politikalarında İran toplumunun çarşı ve esnaf, aşiretler ile ulema gibi geleneksel yapıları dönüştürmek amaçlanmıştır. Bu gruplardan esasında modernleşmeye karşı ne tam anlamıyla bir kabul ne de bir karşı çıkış olmuştur. Ancak özellikle daha radikal adımların atıldığı Rıza Han iktidarının bu ikinci dönemi, 1927-29 arası dönemde daha ciddi bir dirençle karşılaşmıştır. Çünkü bu dönemde Şah, devleti sekülerleştirme ve merkezileştirmek için ordunun da desteğiyle baskı siyasetine başvurmuştur. Bu yıllarda nüfus kaydı, zorunlu askerlik, yargı sisteminde yapılan değişiklikler ve göçebe toplulukların yerleşik hayata geçmesini sağlamak üzere gerçekleştirilen uygulamalar en başta taşradaki aşiret yapılarından tepki görmüştür. Güçlü ve merkezi bir devlet ile modern ve homojen bir toplum tesis etme amacına yönelik uygulamalara karşı taşrada büyük ayaklanmalar baş göstermiştir. Ayaklanmalar genellikle ulema, esnaf ile aşiret reisleri tarafından düzenlenmiştir. Ancak 1929 yılına gelindiğinde ortak bir hareketten uzak olan söz konusu ayaklanmalar dağılmaya yüz tutmuştur.³⁶ Burada kısaca anlatılan olaylardan da anlaşılacağı üzere İran için merkezi devlet otoritesi ile çevre (taşradaki aşiretler, din adamları, çarşı) arasında daima bir gerilim ve çatışma yaşanmıştır. Bu çatışma ortamı iktidarın baskısını daha da artırmasıyla sonuçlanmıştır.

1930'a gelindiğinde ülke çapındaki tüm ayaklanmalar bastırılmıştır. Rıza Han iktidarının üçüncü dönemi 1930'lu yılların ilk yarısında Büyük Buhranın etkisinin arttığı, büyük güçlerin dikkatlerini kendi ekonomik sorunlarına çevirdiği bir zamana denk gelmiştir. Rıza Han'ın ülkedeki "askeri monarşi" yapıyı daha da pekiştirecek adımlar attığı, meclisi tamamen kontrolü altına aldığı, siyasi muhalifler üzerinde yoğun baskı ve sansür uyguladığı bu

³⁴ Abrahamian, *A History*, 73-74.

³⁵ Gürakar, *Türkiye*, 234-245.

³⁶ Stephanie Cronin, "Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927-29", *The State and The Subaltern*, Ed. by Touraj Atabaki, London: I.B. Tauris Publishers, 2007, 71-74 ve 93.

yıllar, 1926-30 arası dönemde yapılan reformları kökleştirilmeye çalıştığı yıllardır.³⁷ Ancak reformların yerleşmesi meselesi ise Türkiye'ye göre epey sorunludur.

1920'li ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de hayatın hemen her alanını kapsayacak şekilde modernleşme adımları atılırken Rıza Han'ın bu konuda daha çekimser davrandığı görülür. Kaçar Hanedanının tasfiyesi, cumhuriyet tartışmaları ve Pehlevi Hanedanlığının kurulması dışında milli devlet ve toplumu tesis etme konusunda Başbakanlığı döneminde gündeme getirdiği ve 1927 yılında kesinleşen askerlik kanunu ile 1926 yılında kabul edilen İtalya Ceza Kanunu dışında herhangi bir somut adımı görülmez. Orduya dayanan gücünü sağlamlaştırmaya yönelik bu adımlardan askerlikle ilgili olanının medresede okuyan öğrencileri ve tüm halkı ilgilendirmesinden dolayı özellikle dini kesimlerden tepkilerle karşılaşmıştır. Bu sebeple ancak 1931 yılından sonra ulemayla anlaşma yaparak zorunlu askerlik kanunu yürürlüğe koyabilmiştir.³⁸ Türkiye'de ise zorunlu askerlik (medrese öğrencileri ve İstanbul'da yaşayanlar dışında) Tanzimat döneminden (1856 Islahat Fermanı) beri uygulanmaktadır. Seküler nitelikte kanunların çıkarılmaya başlanması da yine bu dönemden beri söz konusudur. İlk olarak ticaret kanunu (1850) Avrupa hukukundan alınarak değiştirilmiş, ardından Mecelle (1868-1876) ile aile, eşya-miras hukukuna giren kanunlar pozitif hukuk sistemine dönüştürülmeye başlanmıştır. 1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esasi ise bir İslam ülkesinde yürürlüğe giren ilk anayasa niteliğindedir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet (1908) ile birlikte seküler nitelikli kanun yapma işi de hız kazanmıştır.³⁹ Dolayısıyla 1920'lerde Cumhuriyet'le birlikte hukuk kurallarının bütünüyle sekülerleşmesinden önce Türkiye'de bir seküler hukuk geleneği oluşmaya başlamıştı. Cumhuriyet döneminin hukuk anlayışının önceki dönemden temel farkı ise şer'i kurallar ile seküler hukuk kurallarının biraradalığına son verilmiş olmasıdır. İran'da ise hukuk alanında böyle bir eğilim gelişmediği için değişim karşısında daha çok tepkiyle karşılaşmıştır.

Rıza Han'ın daha somut modernleşme adımları attığı tarihler, muhalefeti büyük ölçüde sindirdiği 1928 yılı sonrasına rastlar. Bu dönemde Rıza Han'ın aydınların ve halkın gözünde itibarını artıran unsur kapitülasyonların kaldırılması olmuştur. Türkiye'nin Lozan Antlaşması ile beş yıllık bir geçici sürenin ardından gerçekleştirebildiği bu adım için Rıza Han da kararlı bir tutum sergilemiştir. Türkiye'nin kazanımı ve Bolşevik Rusya'nın İran üzerinde Çarlık döneminden kalan haklarından vazgeçmesi de Rıza Han için önemli bir avantaj olmuştur. Tek imtiyaz olarak İngilizlerin petrol anlaşması kalmış ve bu da iki ülke arasında özellikle 1932-38 yılları arasında ciddi gerginlikler yaşanmasına yol açmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması ile İran, milli bir bankanın kurulması, posta, ulaşım gibi kamu hizmetlerinin millileştirilmesi çalışmalarına yönelmiştir. Yine 1928 yılından sonra Medeni Kanunun kabulüyle birlikte hukuk alanında gelişmeler kaydedilmiştir. Laik mahkemelerin kurulması dini güçlerle ciddi çatışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. İran'da Medeni Kanun uygulamalarını ilgilendiren evlenme ve boşanma, miras, kadının statüsü ve mahkeme kararlarının geçerliliği gibi konularda Şii ulema kendi tekellerinde bulunan birçok imtiyazı kaybedeceğini anlamış, ancak şiddetli bir tepki yaşanmamıştır. Bunların dışında uluslararası ölçü birimlerinin kullanılması, Kaçar döneminden kalma lakap ve unvanların kaldırılması gibi Türkiye'dekine benzer uygulamalar görülmüştür.⁴⁰ Türkiye'den farklı olarak kadınların giyimlerine müdahale edilmiş, kamu alanlarında çarşaf giymeleri yasaklanmıştır. Aynı zamanda kadınların hukuk ve tıp fakültelerine girmelerine izin verilmiştir. Dini vakıfların yönetimi ulemeden alınıp Eğitim Bakanlığına verilmiştir. Yine evlendirme yetkisi din adamlarından alınıp devlet görevlilerine verilmiştir. Yine de yeni yasalar şeriata önemli ayrıcalıklar tanımaya devam etmiştir. Söz gelimi erkekler dilediklerinde boşanma, çocukların velayetini ellerinde tutma, çokeşli olma ve geçici evlilikler yapma haklarını korumuşlardır. Ancak şeriat üç alanda da zayıflamıştır: Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki yasal ayrım kaldırılmış, ölüm cezası yalnızca cinayet, vatan hainliği ve silahlı isyan halleriyle sınırlandırılmış ve halk önünde verilen bedensel cezaların yerine uzun süreli hapis cezaları getirilmiştir. Modern hukuk anlayışını benimseyen yeni yasalar, kısas anlayışını yasaklamaktaydı.⁴¹

Rıza Han, ulusal birliği sağlamak üzere modern ve güçlü bir ordu kurma çabalarına ağırlık vermiştir. 1928'de Meclis Tek Tip Kılık-Kıyafet Yasasını kabul etmiş, Rıza Han tüm İranlıların tek tip kıyafet giymesi için kararlı olduğunu açıklamıştır. Pehlevi, aynı zamanda İran nüfusunun önemli bir bölümünü teşkil eden göçebelige karşı

³⁷ Gürakar, *Türkiye*, 245-247.

³⁸ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 300

³⁹ Bu konulardaki ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*.

⁴⁰ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 301-302 ve 302'den Hüseyin Mekki, *Tarih-e Bist Sala-ye Iran*, Tahran: Neşr-e Naşir, 1362(1983), IV. Cilt, 203; Abrahamian, *Iran*, 143.

⁴¹ Abrahamian, *A History*, 88-94.

da mücadeleye girişmiştir. Onların yerleşik ve tek tip hayata geçmesi için dolaşımaları konusunda sınırlamalar getirmiştir. Ülkede eğitim birliğini sağlamak için Farsçayı tek eğitim dili olarak zorunlu tutmuş ve dilin sadeleşmesine yönelik çalışmalar başlatmıştır. İran tarihinde ilk defa kadınların toplumsal haklarını elde etmesi gündeme gelmiş, kıyafet düzenlemelerine konu olmuş ve eğitim imkânlarından yararlanmaları sağlanmıştır. Aynı zamanda kabile, aile, dinsel unvanlar kaldırılmış, sadece “bey” ve “hanım” gibi sıfatların kullanılmasına izin verilmiştir. Diğer yandan sivil mahkemelerin kurulması, istatistiklerin tutulmaya başlanması, noterlik sistemi, ağırlık ve ölçü birimlerinin değişmesi gibi uygulamalara da geçilmiştir.⁴² Tüm bu uygulamaların Medeni Kanundan (1925) Şapka Kanununa (1925), ağırlık ve ölçü birimlerinin değiştirilmesinden (1931), Soyadı Kanununa (1934) kadar Türkiye’deki örneklerini takip ettiği anlaşılabilmektedir.

İran’ı merkezi bir devlet yapmaya çalışan Rıza Şah, ülkede aşiretlerin gücünü kısıtlamak ve göçebeliği engellemek amacıyla sert yöntemlere başvurmuştur. Aşiret bölgelerinde garnizonlar kurarak, aşiretlerin silahlarını toplamış, topraklarını ellerinden almış ve göç hareketlerini sınırlandırmıştır. Rıza Şah, bazı toprak sahibi ailelerin topraklarına el koyarak onların meclise seçilmelerini sağlamış, bir yandan da el koyduğu topraklarla ülkenin en büyük toprak sahibi haline gelmiştir. Topraklarından elde ettiği gelirlerle de yardım faaliyetlerine giriştiği kadar otel ve kumarhane işletmeciliğine girişmiştir.⁴³ Aşiretlerin etkisini kırmak, göçebeliği engelleme çabaları feodal unsurları bertaraf etmek gibi görülse de Şahın kendisinin bizatihi en güçlü feodal kişilik haline gelmesi İran’ın modernleşme yönündeki çelişkilerinden biridir. Türkiye’de Atatürk döneminde de bir tek adam kültüründen ve otoriterlikten bahsedilebilir, ancak onun kurduğu düzen başta Türkiye Büyük Millet Meclisi olmak üzere kurumların kendilerine özgü, saygın kimliklerinin olduğu bir yapıdır. Bu nedenle onun ölümünden sonra da Cumhuriyet düzeni tüm kurumlarıyla devam etmiş,⁴⁴ çok partili hayata sorunsuz bir biçimde geçebilmiştir.

Rıza Han iktidarı ise geleneksel yapılara dayanmayı tercih etmiştir. Nitekim din üzerinde de nüfuzunu kullanmaya çalışmıştır. Kum kenti, Meşhed, İsfahan ve Necef’teki medreseler özerkliğini korumuş, ancak bunun dışındaki medreseler kapatılmıştır. Sadece Tahran’daki İlahiyat Fakültesi ve yakınlarında devletin atadığı bir imamın gözetimindeki Sipahsalar Camii’nde din dersleri verebilecek, bu dersleri kimin vereceğini de devlet belirleyecekti. Böylece devlet ulemanın içinde kimlerin yer alacağına karar veriyordu. Devletin hizmetine giren din adamlarının da dini kıyafetlerini çıkarmaları gerekiyordu. Devlet okullarında içeriği devletçe denetlenen din dersi zorunlu hale gelmiştir. Ervand Abrahamian, Rıza Han’ın amacının laik düşüncüyü öne çıkararak dinselliği geri planda bırakmak değil, İslam’ın devletin gözetimi altında varlığını sürdürmesi, hatta güçlendirmesi olduğunu ileri sürer. Siyasi kariyerine Muharrem törenlerinde Kazak kuvvetine resmigeçit yaptırarak başlayan Rıza Han, medreselere para yardımı yapma, yaşlı müçtehitlere saygı gösterme, hacca ve hatta Necef ve Kerbela’ya gitme geleneklerini de sürdürmüştür.⁴⁵

Şah Rıza’nın tek yurtdışı ziyareti 1934 yılında Türkiye’ye olmuştur. Bu ziyaret sonrasında İran’da laiklik ve milliyetçilik doğrultusunda bir dizi modernleşme adımlarının daha atıldığı görülür. Rıza Şah, 1935 yılına kadar laik mahkemelerle birlikte varlığını sürdüren dini mahkemeleri tamamen kaldırmış, Kum’daki Havza-yı İlmiye Okulları hariç Tahran, İsfahan ve Meşhed’deki medreseler kapatılmış, din adamı olacakların Eğitim Bakanlığında belge almaları zorunlu hale getirilmiştir. Bu ziyaretten sonra dikkat çeken bir başka uygulama Pehlevi külâhının kaldırılıp Avrupa şapkasının kabulü yanında kadınların giydiği çador denilen peçenin yasaklanması olmuştur. Türkiye’de kadınların giyimine ilişkin herhangi bir müdahale yapılmazken ve ikna ve özendirme yöntemleri tercih edilirken, İran’daki bu zorunluluk tepkilere neden olmuş; baskıcı yöntemlere dayalı olarak gerçekleştirilmeye çalışılan ve kadının özgürleşmesine yönelik modernleşme çabaları büyük şehirler ve eğitimli kadınlarla sınırlı kalmıştır.⁴⁶

İran ve Türkiye’de 1930’lu yıllarda eğitimin modernleşmesi ve millileşmesi yönünde önemli adımlar atılmış, yurt dışına öğrenci gönderme faaliyetleri hızlanmış, okur-yazarlık oranının artırılması, yükseköğrenim kurumlarının yaygınlaşması çalışmalarına hız verilmiştir. Türkiye’de 1933 yılında üniversite reformu gerçekleştirildikten sonra 1935 yılında Tahran’da ilk modern üniversite kurulmuştur.⁴⁷ Rıza Şah döneminde modern, evrensel ve

⁴² Donald N. Wilber, *Iran: Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*, Princeton University Press, 1981, 128-129.

⁴³ Cleveland, Bunton, *A History*, 187.

⁴⁴ Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, London & New York: I. B. Taurus, 2004, 11.

⁴⁵ Abrahamian, *A History*, 85.

⁴⁶ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 304.

⁴⁷ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 307.

milli bir eğitim sistemi kurulma çabaları dikkati çeker. Bu kapsamda İran'daki birçok misyoner okulu kapatılmış, okullarda devlet kontrolünde eğitim verilmiş, kitaplar dağıtılmış, eğitimciler ulus-devlet ideolojisi kapsamında ders vermek üzere yeniden eğitim görmüşlerdir.⁴⁸

İki ülkede de tek dil, tek kültür ve millet yaratma isteği ile dil ve tarih çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Türkiye'de Türk Tarih ve Dil Kurumlarına benzer şekilde İran'da 1935 yılında "Frenistan-e İran" bu işlevi yerine getirmeye çalışmıştır. Antik Aryan kültürüne ve tarihine yapılan vurguyla 1 Ocak 1935'ten itibaren ülkenin adı Persia'dan İran'a çevrilir.⁴⁹ Dilin sadeleşmesi, Arapça ve Türkçe kelimelerin Farsça'dan ayıklanması, coğrafya, bürokratik, askeri, eğitim ve bilimsel alanlar için Farsça kelimelerin türetilmesi, Farsça sözlük yazılması, İran içindeki tüm toplulukların İran kökenli olduğunun ispat edilmesi gibi çalışmalar dikkati çeker. Ancak İran'da Türkiye'ye nazaran bu faaliyetlerin daha dağınık ve bireysel olduğu görülür. Zaten Türkiye'de 1931-32 yıllarında düzenlenen Tarih ve Dil Kongrelerine benzer nitelikte bir çalışma da yapılamamıştır.⁵⁰ Yine de toplumsal tutunum ideolojisi olarak milliyetçiliğin dinin yerini almasının hedeflendiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar İran, Türkiye'ye göre sekülerleşme konusunda daha ikircikli ve çekimser bir yol izlese de Türkiye'ye benzer biçimde İslamiyet öncesi İran'a vurgunun arttığı, milli bir tarih, ülke ve bir İran halkı yaratma çabasının olduğu gözlemlenir. Bu dönemde Ömer Hayyam, Firdevsi, Şirazlı Sadi gibi Fars dilinin en tanınan şairlerinin isimlerinin öne çıktığı, onlara ilişkin anma törenlerinin düzenlendiği ve Farsçaya büyük önem verildiği görülür.⁵¹

II. Dünya Savaşı çıktığında İran tarafsız kalmaya çalışmış, fakat 1941 yılında SSCB ve İngiltere tarafından işgal edilmiştir. Rıza Şah 16 Eylül 1941'de tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya bırakarak Güney Afrika'ya yerleşmiştir. İran da Sovyetler için bir ikmal üssü konumuna gelmiş, Trans-İran demiryolu tamamen Müttefiklerin kullanımına bırakılmıştır.⁵² Türkiye ise Atatürk'ün vefatından sonra savaşa girmemeyi başarmış; savaş sonrasında ise çok partili bir demokratik hayata geçerek modernleşme yoluna devam edebilmiştir.

3. Rıza Han ve Rol Modeli Olarak Atatürk

Gerek Mustafa Kemal Atatürk iktidarının gerekse Rıza Han iktidarının ortak amacı Batılı kurum ve normlarıyla modern ve bağımsız bir ulus devlet yaratmaktır. Hem din yerine toplumu bir arada tutan ideoloji olarak milliyetçiliğin konduğu resmi ideolojilerin hem de iç muhaliflerin (geleneksel toplumsal sınıflar) ve dış düşmanların (İngiltere) benzerliği nedeniyle iki rejimin de birbirine bakışı olumludur. Fakat iki ülkenin mevcut toplumsal ve ekonomik koşulları ile tarihlerinden kaynaklanan birtakım nedenler dolayısıyla Rıza Han'ı Mustafa Kemal'e göre daha çetin bir mücadele beklemekteydi. Buna rağmen yine de Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı devrimlerden destek alıp, onları örnek alarak modernleşme çabasına devam etmek istemiştir.⁵³ Zira yanı başındaki bir diğer Müslüman ülkede Batılı hukuk ve eğitim sistemi, ulus-devlet inşası gibi devrimlerin kendi ülkesinde de yapılabileceğine inanmış olmalıdır. Şah, iki ülkenin koşulları arasındaki farklardan aşabildiklerini aşmış, aşamadığı konularda uzlaşmaya yahut ödünler vermeye gitmiştir. Bu özellik de onu Mustafa Kemal'in devrimciliğinden uzaklaştıran unsur olmuştur.

Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Türk Devrimi özellikle İranlı siyasi çevreler tarafından dikkatle takip edilmiştir. Rıza Han'ın Atatürk'ün nasıl bir yol izlediği ve nelere öncelik verdiğini öğrenme çabası döneme dair birçok kaynak tarafından dile getirilmiştir.⁵⁴ Fakat Türk devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma mirasını devralarak devletten başlayan, toplumsal zorunluluklarla süren ve bireyi vatandaş yapmaya uzanan bir "mantık zinciri"ni izlerken İran'daki modernleşme hareketi hem dağınık hem de, yukarıda belirtildiği üzere, Şii ulema ve diğer toplumsal güçlere tavizler vererek gelişmiştir. Bunun yanında uygulamalar ikna ve kararlılıktan yoksun olduğu gibi ağır şiddet uygulamaları ve oldu-bittiler üzerinde yürümüştür.⁵⁵ Üstelik Türk devrimi, Kurtuluş Savaşı'nın başta Atatürk olmak üzere Cumhuriyet'in kurucularına verdiği manevi desteğin, hatta buna "kahramanlık öyküsü" de denebilir, eşliğinde yürütülmüştür.

⁴⁸ Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power and the State - 1870-1940*, Seattle: University of Washington Press, 2008, 97.

⁴⁹ Abrahamian, *Modern Iran*, 86.

⁵⁰ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 308.

⁵¹ Marashi, *Nationalizing*, 112-113

⁵² Cleveland, Bunton, *A History*, 214.

⁵³ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "İran ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, c. 1, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 357.

⁵⁴ Bunun için makalenin kaynakçasında yer alan çalışmalara bakılabilir.

⁵⁵ Metin, *Empyralist Çağda Modernleşme*, 290.

Rıza Şah, devleti “ezici” bir biçimde merkezileştirmeyi başarmıştır. Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi* kitabında Şah’ın milliyetçi gündemi etkin bir biçimde belirlemesine ve hatta bazı liberal adımlar atmasına rağmen otokrat olması yüzünden köklü bir devrime yönelemediğini söyler. Hâlbuki Garthwaite’e göre Şah Rıza’nın otoriterliği Mustafa Kemal’in otoriterliğinden fazla değildir, ancak onu İran’ın modern babası olarak görmek mümkün olamaz. Garthwaite yine de bu iki modern devleti liderleri olmadan düşünmenin mümkün olmadığını kaydeder. Atatürk vizyon sahibi bir önder olarak modern ve Batılı yeni Türkiye’yi ön plana çıkarırken Rıza Şah bunu yapamamıştır. Üstelik Atatürk’ün modern Türkiye vizyonu kurumsallaşmış, bu da ülkenin otokrasiden demokrasiye yönelmesine imkân tanımıştır.⁵⁶ İran’da ise yaklaşık 60 yıl sonra Rıza Han’ın devrimleri İslamcı bir karşı devrime dönüşmüştür.

Rıza Han döneminin en belirgin özelliği devletin inşasıdır. Devletin Tahran dışında pek az varlık gösterdiği bir ülkede Rıza Han iktidarının sonunda İran’ın iki bin yıldır görmediği bir devlet örgütü kurulmuştur. Ervand Abrahamian, Rıza Han değerlendirmelerinde iki sorunun gündeme geldiğini kaydeder. Bunlar Rıza Han gerçek bir yurtsever miydi, yoksa İngiliz “ajanı” mıdır sorulardır. Abrahamian Rıza Han’ın çağdaşı diğer liderlerle, Atatürk ve Mussolini ile karşılaştırılması mümkün müdür sorusunu da gündeme getirir. Sonradan yaşanan olaylar, özellikle İngiltere tarafından tahttan indirilmesi Atatürk’le olan benzerliği sorusunu geçersiz kılmıştır. Mussolini kıyaslamasını ise tarih açısından yanlış bulur. Ayrıca hem Atatürk hem de Mussolini merkezi devletleri devralmışlardır. Bu açıdan Pehlevi dönemini Tudor ya da Bourbon hanedanının kurucularıyla kıyaslamayı daha doğru bulur. Devlet inşasında Rıza Han, her türlü muhalefetin başını ezerek güçlü bir merkezi devlet yapısı kurmayı hedeflemiştir. Kendisini monarşiyle, monarşiyi de devletle özdeşleştirmiştir. Gerektiğinde dini unsurlardan yararlanmayı da sakıncalı bulmamıştır. Devlete üç sözcükten oluşan bir slogan kazandırmıştır. Huda (Tanrı), Şah ve Mihan (Anayurt). Bu durumda Şah’a muhalefet devlete, ulusa ve hatta dine karşı çıkmak anlamına geliyordu.⁵⁷ Atatürk ise Osmanlı hanedanının yerine geçme imkânı mevcutken Tanpınar’ın deyişiyle Türkiye Cumhuriyeti’nin bir numaralı vatandaşı olmayı tercih etmiştir.⁵⁸

Rıza Şah’ın iktidarı boyunca siyasi tartışmalara itibar etmemesinin yanında partilerin varlığına da tahammülü yoktur. Atatürk’ün gündeminin bir köşesinde duran çok partili siyasi hayat Rıza Şah’ın gündeminde hiç yer almamıştır. Rıza Şah, çoğunlukla Batı eğitimi almış kişilerden oluşmuş bir bürokrasi ile çalışmış olmasına rağmen bu kişilerin demokratik tutumlarını hiç dikkate almamış, kendisine sadık merkezi ve taşra bürokrasisi oluşturmaya özen göstermiştir. 1930’larda Atatürk hayranlığının yanı sıra, Hitler ve Mussolini hayranlığı görülen Rıza Şah, disiplinli ve bütünleşmiş bir toplu yaratmak için eğitim kurumlarına ağırlık vermiş, tek tip üniformayı ve ders kitaplarını okullarda yaygınlaştırarak otoritesini sorgulamayacak ve devam ettirecek bir gençlik yetiştirmeyi hedeflemiştir. Mustafa Kemal’in aksine geleneksel dini kesimlerle uzlaşmayı tercih etmiştir.⁵⁹ Buna karşılık sekülerleşme Mustafa Kemal Atatürk’ün en devrimci çabalarından biri olmuştur. Üstelik Türkiye’de bu konu uluslaşma sürecinin bir parçası olarak ele alınmış, topluma Müslüman kimliğinin yanı sıra Türk kimliğinin de benimsetilmesi meselesi üzerinde özenle durulmuştur.

Atatürk’ün ve Rıza Şah’ın hayat öyküleri, içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumlar farklı bir görünüm arz eder. Atatürk Osmanlı İmparatorluğunun dağılma sürecinde siyasi krizlere çözüm arayarak ve I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele yıllarında cephede varlık-yokluk savaşı yürüterek, dünya ve Türkiye hakkında gözlemlerde bulunarak önemli bir hayat tecrübesine sahip olmuştur. Bu doğrultuda bir dünya bakışı ve birtakım siyasi hedefler geliştirmiş, sırası geldiğinde de bunları ikna, zaman kazanma yoluyla ve kararlılıkla uygulamaya koymuştur. Buna karşın Rıza Şah’ın askerlik hayatı boyunca İran’ın yaşadığı krizler ve uluslararası gelişmeler hakkında ilgisi ve bilgisi daha sınırlıdır. Atatürk’ün aksine dayandığı ordu gücünü daha da artırarak kararlarını

⁵⁶ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Maiden: Blackwell Pub., 2005, 222-223. Burada Gene R. Garthwaite’in kitabında sorunlu bir yorumda bulunduğunu not düşmek gerekir. Amerikalı tarihçi iki lider arasında bir karşılaştırma yaparken şöyle bir yorumda bulunur. “...And Pahlavi and Islamic Republican Iran Riza Shah, unlike Atatürk – and to his credit – did not politicize the military, which continues to be a significant obstacle to increased democratization of Turkey.” (p. 223.) Kısacası Atatürk’ün orduyu siyasileştirdiğini ve bunun da Türkiye’deki demokrasinin gelişmesi önünde bir engel olmaya devam ettiğini ileri sürer. Hâlbuki Atatürk’ün daha askerliği döneminde İttihat ve Terakki yönetimi döneminde ordunun siyasileştirilmesine itiraz ettiği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilanından sonra Kurtuluş Savaşı’nın kadrosundaki komutanlar dâhil tüm askerlere askeri ve siyasi kimlikleri arasında bir tercih yapmaları gerektiğini söyleyerek 19 Aralık 1924 tarihinde askerlikle siyasi faaliyetin birarada bulunmasını yasaklayan bir kanun çıkarmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, 192-194.

⁵⁷ Abrahamian, *A History*, 65.66.

⁵⁸ Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, 111.

⁵⁹ Metin, *Empyrialist Çağda Modernleşme*, 299.

hayata geçirmeye çalışmış, bu sebeple daha sert tepkilerle karşılaşmıştır.⁶⁰ Atatürk yaşadığı dönem içinde özgün bir kişilik sergilerken, Rıza Han daha çok Atatürk'ü izlemekle yetinmiştir. Onun için Rıza Han'a dair yapılan incelemelerde "İran'ın Atatürk'ü" ifadelerine rastlamak mümkündür.⁶¹ Nihayetinde Atatürk halkının gözünde ülkesini yabancı işgalinden kurtaran bir "Anadolu kahramanı" olarak ve ölene dek bu algıyı zedeleyecek bir başarısızlığı yaşamamışken; Rıza Şah ne böyle bir kahramanlık payesine sahipti ne de ölene dek güçlü bir biçimde iktidarda kalabilmiştir.⁶²

İran'da Şah'ın karşılaştığı muhalefet büyük ölçüde yeni aydın sınıftan, özellikle 1930'larda Almanya ve Fransa'da eğitim görmüş ve sol görüşlerin etkisi altında kalmış serbest meslek sahiplerinden gelmiştir. Onlara göre Rıza Han modernleştirici bir liderden çok bir "Doğu Despotu"dur. Şahın 1933-34 yıllarında Anglo-Iranian Company ile imzaladığı ve şirkete yüzde dördlük bir hisse artışı karşılığında 1993 yılına kadar imtiyaz verdiği antlaşma kendisine karşı tepkileri şiddetlendirmiş, esasen Londra'ya bağlı olduğu yönündeki şüpheleri güçlendirmiştir.⁶³ Ekonomik bağımsızlığın sağlanması meselesi ise Atatürk'ün daha Kurtuluş Savaşı biter bitmez ilk vurguladığı konu olmuştur. Cumhuriyet yönetimi de bu konuda mümkün olduğunca dikkatli olmaya çalışmıştır. Dış politikada ise bağımsızlıktan ödün vermeden, bölgesel paktlarla yürütülen bir "Yurtta sulh, cihanda sulh" politikasına bağlı kalınmıştır.

Anayasal işleyişin, hukuki yaptırımların ve askeri-idari kurumların Osmanlı İmparatorluğu kadar gelişmediği İran'da I. Dünya Savaşı'nın etkileri farklı olmuştur. Bir yandan içeride yaşanan siyasi ve ekonomik kriz, diğer yandan ise ülke üzerindeki İngiliz ve Bolşevik nüfuz mücadelesi Rıza Şah'ın otoriter monarşisini ortaya çıkarmıştır. İran ve Türkiye 1920'li yılların başında önemli bir yol ayrımı yaşamıştır. Türkiye'de modernize olmuş askeri ve sivil bürokrat kadronun öncülük ettiği devrimler sonucunda bir Cumhuriyet rejimi tesis edilirken, İran'da ise iki bin beş yüz yıla dayanan Fars monarşi geleneği Pehlevi Hanedanıyla varlığını sürdürmüştür. İran'ın Türkiye'den farklı bir başka yönü ise petrolün varlığı olmuştur. Bu kaynak İran'ın modernleşme çabaları için devlete önemli bir girdi sağlamıştır. Fakat petrol aynı zamanda İran üzerinde emperyal devletlerin yeni bir nüfuz mücadelesine girmesinin de yolunu açmış; üstelik İran'ın petrole dayalı ekonomisi toplumsal sınıfların ve üretimin gelişim sürecini de olumsuz anlamda etkilemiştir.⁶⁴

Kamu hayatında geleneksel İslam'ın etkisinin kırılması konusunda da Pehlevi İran'ı ile Atatürk Türkiye'sinin tecrübeleri farklı olmuştur. Türkiye'de bu süreç daha yavaş adımlarla ve dinî kutsallara çok dokunulmadan gerçekleşirken, Pehlevi iktidarı Şiiliğin kutsal simgelerine meydan okumayı tercih etmiş, ancak diğer yandan seküler bir toplum yaşamına geçişi daha rahat sağlayacak adımlardan (alfabe değişikliği ya da İslam'ın İran'daki başlıca bağımsız kuruluşu Kum İslam İncelemeleri Merkezi'ne dokunmak gibi) uzak durmuştur.⁶⁵ Bu da İran'da güçlü bir Şii direniş ihtimalini canlı tutmuştur. Şah, sekülerleşme konusunda simgesel adımlarla devam ederken dinin, özellikle din adamlarının kamusal hayattaki gücünü kırarak nitelikte radikal çabalara da girişmemiştir.

Netice itibarıyla Atatürk ve Rıza Pehlevi arasındaki temel fark kurdukları ülkenin nasıl bir yol izleyeceği konusunda belirir. Atatürk, Osmanlı Türk Anayasal geleneğine halk egemenliği ilkesini ve laikliği yerleştirmeye kararlıydı. Buna karşın Rıza Şah daha çok kendi iktidarını pekiştirmeye gayret etmiş ve sonunda da tahtı oğluna bırakmıştır. Atatürk, ülkeyi Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla ve seçime dayanarak, 1924 Anayasasına bağlı kalarak yönetmiştir. Rıza Şah ise ordu ve monarşi kurumları aracılığıyla hüküm sürmüş, halk desteği arama çabasında olmamıştır.⁶⁶ Bu sebeple onun mirası üzerinden demokratikleşme ve modernleşme kültürü yerleşirken Pehlevi Hanedanı 1979 İslam Devrimini yaşamak durumunda kalmıştır.

Sonuç

Türkiye ve İran 20. yüzyılın başlarında önemli siyasi ve toplumsal dönüşümlere tanık olmuş iki ülkedir. Bir yandan modernleşme çabası içinde olurken, bir yandan da savaşlar, işgaller, yönetim değişiklikleri yaşamışlardır.

Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu yıkılıp yerine Cumhuriyet kurulurken İran'da şahlık rejimi yeni bir hanedanla, Pehlevi hanedanıyla devam etmiştir. 19. yüzyılın başlarından beri modernleşme

⁶⁰ Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 318-319.

⁶¹ Leonard Binder, *Iran: Political Development in a Changing Society*, Berkeley: University of California Press, 1962, 87.

⁶² Richard, "Kemalizm", 95.

⁶³ Abrahamian, *A History*, 96.

⁶⁴ Gürakar, *Türkiye*, 340-341.

⁶⁵ Richard, *Kemalizm ve İslam*, 95.

⁶⁶ Cleveland, Buntun, *A History*, 192.

çabası içinde olan Türkiye’de Atatürk’ün liderliğinde gerçekleştirilen devrimler bu çabaya daha köklü ve kati bir yön vermiştir. İran ise yaklaşık yarım yüzyıl sonra başladığı modernleşme hareketinde 1920’lere gelindiğinde bir bakıma Türkiye’yi izler durumda olmuştur. Hukuki alanda Batılı kanunların alınmasından kılık kıyafet değişikliğine, eğitimde ve kültürde Batılılaşma ve ulus bilincini yükseltme çabalarına kadar benzeri adımların atıldığı görülmektedir. Nitekim çalışmanın içerisinde gönderme yapılan kaynakların incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, iki ülkenin 1920’ler ve 1930’lar tarihine bakıldığında modernleşme adımlarının sık sık karşılaştırıldığı yahut benzetildiği görülmektedir.

Ulus-devlet kurma, merkezi devleti ve orduyu güçlendirme çabaları, dil ve tarih, eğitim, kültür alanında yapılan reformlar, Batılı giyim-kuşam, hukuki alanda yapılan değişiklikler, özellikle toplumsal yaşamı belirleyen Medeni Kanunun kabulü, din adamlarının toplumdaki etkilerinin sınırlandırılması, ordu ve bürokrasinin modernleştirilmesi gibi adımlarda Rıza Han’ın Atatürk’ün devrimlerini yakından izlediği görülür. Ancak bunların toplumda yer edinmesini sağlamada aynı başarıyı yakalaması mümkün olmamıştır.

Rıza Pehlevi, ülkesini iç karışıklıklardan kurtaran bir lider olarak köklü bir modernleşme hareketini ülkesinde başlatmak istediğinde Mustafa Kemal Atatürk, altı yüzyıl sürmüş bir saltanatın ardından halk egemenliğine dayalı bir Cumhuriyet idaresi kurmayı başarmıştı. İran’da ise Cumhuriyet idaresi söz konusu olduğunda dini çevrelerden gelen tepki bunu engellemiş, Pehlevi de şahlık rejimi ile devam etmiştir. Dolayısıyla İran’da 1920’lerin başında olan nihayetinde bir hanedan değişikliğidir ve bu da Türkiye ile ayrıştığı hususlardan biridir. Bu husus iki ülke arasında başka bir ayrımı daha gözler önüne sermektedir: Şii İran’da din kurumunun devletin karşısında önemli bir toplumsal güç olduğu gerçeği. Türkiye’de II. Mahmut dönemi ile başlayıp Tanzimat ile hız kazanan ve Cumhuriyet döneminde kati bir hal alan modernleşme adımlarının en başta gelen özelliği sekülerleştirici niteliğidir. Sünnilik ile Şiilik arasındaki farkla da ilintili olduğu düşünülen din ile devletin birbirleri karşısındaki konumları İran ile Türkiye’de farklı şekillerde olmuştur. Osmanlı’dan beri din Türkiye’de devletin denetimi altında bir kurumdur. İmparatorluğun gerileme döneminde merkezi devletin zayıflamasıyla birlikte bu denetim de zayıflamış olsa da hiçbir zaman İran’daki gibi devlet otoritesinden ayrı, ona yön veren bir güç haline gelmemiştir. İran’da ise 18. yüzyıldan itibaren Şii ulema topluma yön veren, devleti zaman zaman baskı altına alabilen bir topluluğa dönüşmüştür. Dolayısıyla Rıza Pehlevi, din kurumu karşısında takındığı sekülerleşme yanlısı tavrına rağmen devletin din adamları ve medreseler üzerinde tam bir denetimini sağlayamamış, hatta ciddi tavizler vermek zorunda kalmıştır. Bu sebeple Atatürk Türkiye’si ile benzer yenilikleri gerçekleştirmeye çabalasa da tarihin akışı itibarıyla sonucuna bakıldığında İran’da yapılanlar topluma nüfuz edemeyip vitrine yönelik çabalar olarak kalmıştır.

İran ile Türkiye arasında görünürde örtüşen ancak sonuçları itibarıyla farklılaşan bir diğer husus incelenen dönem açısından “tek adam” idaresi durumudur. 1920’ler ve 1930’larda Türkiye’de Atatürk’ün, İran’da Pehlevi’nin “mutlak” denebilecek otoriteleri söz konusudur. “Mutlak” ifadesini tırnak içinde kullanma nedeni, iki ülkede de bu mutlaklığın tartışmaya açık olduğudur. Atatürk, Cumhuriyet’in ilanından hemen sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın (1924) kurulmasıyla muhalefetle karşılaşmış, ancak Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında tüm muhalefet bastırılmıştır. Buna rağmen 1930’da kendi eliyle de olsa, bir muhalefet partisi kurma girişimi çok partili demokrat bir yönetimin amaçlandığına işaret eder. İran’da ise Pehlevi, otoritesini kurmak konusunda daha sert bir tutum takınmış olsa da aşiret ayaklanmaları, ulemanın ve çarşının gücü karşısında gerçekte “mutlak” bir otoriten söz edilebilir mi sorusunu akla getirir. İran açısından daha çok toplumsal odaklar ve devlet iktidarını elde tutanlar açısından bir tür “güçler dengesi”nden söz etmek mümkündür.

Nihayetinde Türkiye ve İran döneminde benzer bir modernleşme çabası içinde olduğu ve bu çabada Pehlevi’nin Atatürk’ü rol model aldığı görünse de iki ülkenin gerek tarihlerinden gelen siyasi, iktisadi dinamikleri gerekse toplumsal yapıları modernleşme seyirlerini farklı kılmıştır. Atatürk devrimleri, Türkiye’nin iki yüzyıllık modernleşme çabalarını başka bir seviyeye taşımış ve topluma nüfuz etmiş biçimde süregelmıştır. İran’da ise Pehlevi’nin reformları köklü bir toplumsal dönüşüme yeterli olmamıştır. Her ne kadar oğlu Muhammed Rıza Pehlevi döneminde ülke modernlik yanlısı görünümünü devam ettirse de bunu ancak otoriterliği sürdürerek ve Batı’nın müdahaleleriyle yapabilmıştır. Bu nedenle 1979’da ulema ve çarşı karşısında tutunması mümkün olamamıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press, 1982.
- Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge University Press, 2008.
- Akdevelioğlu, Atay, Ömer Kürkcüoğlu. "İran ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası*. C. 1, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 357-369.
- Atabaki, Touraj, Erik J. Zürcher. *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*. London: I. B. Taurus, 2004.
- Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni*. İstanbul: Kırmızıkeci Kitabevi, 2015.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam*. C. 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Binder, Leonard. *Iran: Political Development in a Changing Society*. Berkeley: University of California Press, 1962.
- Black, C. E. *The Dynamics of Modernization*. New York: Harper & Row Pub, 1966.
- Cin, Barış. *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Cleveland, William L., Martin Bunton. *A History of the Modern Middle East*. Colorado: Westview Press, 2009.
- Cronin, Stephanie. "Reform From Above, Resistance From Below: The New Order and Its Opponents in Iran. 1927-29". *The State and The Subaltern*. Ed. Touraj Atabaki, London: I.B. Tauris Publishers, 2007: 71-93.
- Çetinsaya, Gökhan, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Cilt XVI,, Sayı: 48, Kasım 2000: 769-796.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. Çev. A. Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Dellaloğlu, Besim. *Ahmet Hamdi Tanpınar: Modernleşmenin Zihniyet Dünyası*. İstanbul. Kapı Yayınları, 2012.
- Dilek, Kaan. "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik Ortadoğu*, (2)1, 2007: 49-68.
- Garthwaite, Gene R. *The Persians*. Maiden: Blackwell Pub, 2005.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- Gürakar, Tolga. *Türkiye ve İran: Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Çev. Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006.
- Marashi, Afshin. *Nationalizing Iran: Culture, Power and The State - 1870-1940*. Seattle: University of Washington Press, 2008.
- Mardin, Şerif. *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Metin, Celal. *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800 -1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.
- Richard, Yann, "Kemalizm ve İran", *Kemalizm ve İslam Dünyası*. Ed. İskender Gökalkp, François Georgeon, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007: 79-97.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Yaşadığım Gibi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. Çev. Hülya U. Tanrıöver, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.
- Wilber, Donald N. *Contemporary Iran*. London: Thames and Hudson Pub., 1963.
- Wilber, Donald N. *Iran: Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*. Princeton University Press, 1981.

İnternet Kaynakları

www.sozluk.gov. Erişim 13.12.2021.